

5. Жилінський В. Історія розвитку бібліотечної справи на Гуляйпільщині. / В. Жилінський // Архів Гуляйпільського музею.

6. Жилінський В. Перша в Гуляйполі хроніка, дати і події / В. Жилінський // Голос Гуляйпільля. – 1998. – 2 верес.

7. Жилінський В. Чисті джерела / В. Жилінський, І. Кушніренко. – Гуляйполе, 1999.

8. Кушніренко І. Гуляйполе. Сторінки історії міста / І. Кушніренко, В. Жилінський. – Запоріжжя, 2007.

9. Люди Гуляйпільщини. Довідково-біографічне видання. – Запоріжжя, 2004.

10. Полтавець С. М. Діти дикого поля / С. М. Полтавець. – Слов'янськ, 2008.

Надійшла до редколегії 28.11.09

УДК 94 (477.63) (092) «1897/1900»

О. Б. Шляхов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**КАТЕРИНОСЛАВСКИЙ ГУБЕРНАТОР КНЯЗЬ
П. Д. СВЯТОПОЛК-МИРСЬКИЙ: ПОСТАТЬ НА ТЛІ ЕПОХИ**

Висвітлено життя та діяльність відомого політичного діяча кінця XIX – початку XX ст. князя П. Д. Святополк-Мирського, який протягом декількох років керував Катеринославською губернією.

Ключові слова: П. Д. Святополк-Мирський, катеринославський губернатор, «урядова весна», загальноземський з'їзд, «кривава неділя».

Освещается жизнь и деятельность известного политического деятеля конца XIX – начала XX в. князя П. Д. Святополк-Мирского, который на протяжении нескольких лет руководил Екатеринославской губернией.

Ключевые слова: П. Д. Святополк-Мирский, катеринославский губернатор, «правительственная весна», общеземской съезд, «кровавое воскресенье».

The life and activity of the well-known political figure of the end of epy 19th - beginning of the 20th century prince Sviatopolk-Merski, who during several years supervised over Katerynoslavska province, is thrown light upon.

Key words: P. D. Svyatopolk-Myrs'ky, Katerynoslav governor, «governmental spring», landed meeting, «Bloody Sunday».

© Шляхов О. Б., 2009

Історичні дослідження в царині персоналістики ніколи не втрачають своєї актуальності. Адже вивчення діяльності конкретних осіб, державних та політичних діячів з їхніми здобутками та прорахунками, ідейними пошуками допомагає повніше відтворити суспільно-політичну історію Наддніпрянщини модерної доби. У цьому контексті значний інтерес становить вивчення постаті П. Д. Святополк-Мирського – відомого політичного діяча часів правління останніх Романових, який в 1897–1900 рр. виконував обов'язки Катеринославського губернатора. В історичній літературі існує низка праць, в яких приділялася увага князю П. Д. Святополк-Мирському. Серед них можна згадати розвідки К. Л. Папулова, Є. Д. Черменського, Д. Л. Шилова та ін. [10; 15; 16]. Утім його життя та діяльність ще не дістали всебічного висвітлення в історіографії. Спробуємо ж певним чином заповнити цю прогалину.

Князь Петро Дмитрович Святополк-Мирський народився 18 серпня 1857 р. у Санкт-Петербурзі. Належав він до дворянського роду польського походження, який бере початок від судді Брацлавського земського суду Григорія Мирського (помер у 1620 р.). Батьком його був Дмитро Іванович Святополк-Мирський (1824–1899 рр.), генерал від інфантерії, помічник намісника на Кавказі, потім тимчасовий Харківський генерал-губернатор та командуючий військами Харківського воєнного округу. У 1861 р. імператор Олександр II дарував йому та його нащадкам княжий титул. Матір'ю П. Д. Святополк-Мирського була народжена княжна Орбеліані – Софія Яківна.

Дружиною П. Д. Святополк-Мирського в січні 1886 р. стала фрейліна імператорського двору, графиня Катерина Олексіївна Бобринська (народилася 24 вересня 1864 р.). Походила вона з сім'ї, родовід якої йде від цариці Катерини II та її фаворита Григорія Орлова. Зазначимо, що дружина П. Д. Святополк-Мирського отримала від батьків у придане чотири маєтки у різних губерніях Російської імперії загальною площею в 6500 десятин. Була вона жінкою розумною та спостережливою і поділяла помірковано ліберальні погляди свого чоловіка. У подружжя Святополк-Мирських було четверо дітей – Софія (30.05.1887 р.), Дмитро (28.08.1890 р.), Олексій (3.04.1894 р.) та Ольга (18.02.1899 р.).

Треба зазначити, що початкову освіту Петро Дмитрович Святополк-Мирський отримав удома, куди до нього запрошували

ли досвідчених вчителів. У 1872 р. він був записаний до складу найбільш привілейованого військового навчального закладу імперії – Пажеського корпусу, який і закінчив по I розряду в 1875 р. Після завершення навчання він був випущений корнетом у лейб-гвардії Гусарський полк. З 1877 р. П. Д. Святополк-Мирський командував ескадроном. У 1877–1878 рр. в якості поручика брав участь у війні з Туреччиною. Перебуваючи у складі Кавказької армії, став учасником облоги турецької фортеці Карс та багатьох інших сутичок з ворогом. У війні П. Д. Святополк-Мирський виявив мужність та відвагу, за що був відзначений низкою нагород. Так, орден Анни 4-го ступеня «За хоробрість» він отримав за бої під Карсом, орден Анни 3-го ступеня з мечами та бантом – за битву на Аладжинських висотах, орден Володимира 4-го ступеня – за бій під Даве-Бойну [16, с. 663]. Крім того, в 1877 р. П. Д. Святополк-Мирський був зарахований до почету імператора в якості флігель-ад'ютанта, а в 1878 р. став штаб-ротмістром.

Після завершення війни, в 1878 р., з метою продовження воєнної освіти, П. Д. Святополк-Мирський поступає до Миколаївської Академії Генерального штабу в Петербурзі. У 1881 р. він закінчив курс її підготовки по II розряду та протягом наступних чотирьох місяців отримав чин ротмістра, а потім підполковника. Надалі П. Д. Святополк-Мирський певний час перебував при Генеральному штабі. У складі почету імператора в 1883 р. брав участь у коронації Олександра III. У 1884 р. він стає полковником і продовжує військову службу, перебуваючи послідовно на посадах командира батальйону 57-го піхотного Модлінського полку, начальника штабу 31 піхотної дивізії (з 1884 р.), начальника штабу 10-го армійського корпусу (з 1885 р.) та начальника штабу 3-ї гренадерської дивізії (з 1886 р.) [16, с. 662].

З початку 90-х рр. XIX ст. П. Д. Святополк-Мирський продовжив свою кар'єру по цивільному відомству, зокрема долучився до діяльності органів дворянського самоврядування на Харківщині. Так, у 1890 р. він обирається предводителем дворянства Харківської губернії і водночас почесним попечителем Харківського реального училища. У 1894 р. П. Д. Святополк-Мирський отримав чин генерал-майора, а з 1895 р. по 1897 р. перебував на посаді Пензенського губернатора.

30 грудня 1897 р. П. Д. Святополк-Мирський призначається губернатором у Катеринославську губернію. 10 лютого 1898 р. новий губернатор, приймаючи гласних міської думи, наголосив: «Радий вас бачити, сподіваюся, ми будемо дружно працювати разом на користь міста. А роботи у вас багато: Катеринослав швидко зростає та розвивається, слава про нього, як про промисловий центр скрізь йде, і вам треба прагнути до того, щоб задовольнити потреби, що виникають, та підтримувати місто на висоті цієї слави» [8, с. 230].

Треба підкреслити, що за достатньо короткий час губернаторства П. Д. Святополк-Мирського було зроблено чимало для розвитку регіону, покращання благоустрою міст губернії і, перш за все, Катеринослава, де влаштовувалися нові бульвари, налагоджувалася робота електричного трамваю, все більша кількість вулиць центру міста діставала електричне освітлення, а дороги мостилися бруківкою. Так, Катеринославський «Адрес-календар» на 1901 р. зазначав, що «бруківка вулиць сильно стала рухатися уперед тільки в останні роки». Зокрема станом на 1900 р. було замощено 48 % площі всіх вулиць міста.

Треба також згадати, що саме П. Д. Святополк-Мирський щорічно відкривав роботу губернських земських зборів, ставлячи перед ними нагальні завдання, що вимагали якнайскорішого розв'язання. 5 грудня 1899 р. на відкритті 34 чергової сесії губернських земських зборів, звертаючись до земських гласних із вступною промовою, він заявив: «Душевно бажаю вам успіху у ваших важких заняттях, важких не за кількістю роботи, але за тією відповідальністю, яка лежить на вас перед населенням. За своє дворічне управління губернією я переконався у вашому вмінню та плідному вирішенні справ на користь рідної вам губернії» [13, с. 3].

Перебуваючи на посаді губернатора Катеринославської губернії, П. Д. Святополк-Мирський велику увагу приділяв розвитку освітньої справи в регіоні. Особливо при цьому він переймався розвитком професійної спеціальної освіти. Адже відсутність достатньої кількості технічних та ремісничих шкіл та училищ в умовах індустріалізації вкрай негативно позначалося на реалізації завдань промислового розвитку регіону. Отже не дивно, що прагнучи подолати ці недоліки, губернатор 24 квітня 1899 р. за-

пропонував заснувати в повітовому місті Олександрівську середнє семикласне механіко-технічне училище. 2 листопада 1899 р. П. Д. Святополк-Мирський звертає увагу Катеринославського земства на необхідність виділення необхідних коштів для побудови у місті комерційного училища [13, с. 12, 162].

Переймався губернатор і умовами праці та відпочинку мешканців губернії. Так, у 1898 р. він пропонує обмежити прикажчикам Бахмутського повіту часи роботи у святкові дні. Клопотався губернатор також питаннями видачі пенсій міським лікарям, пропонував земським гласним скоротити кількість посередників у справі розмежування земель губернії тощо [12, с. 109, 184, 185].

Зазначимо, що одним з пріоритетних напрямів роботи у підвідомчий йому губернії П. Д. Святополк-Мирський також вважав боротьбу з беззаконням та свавіллям чиновників. Бажання припинити існуючі адміністративні зловживання, мати досконалий чиновницький апарат спонукало князя вже з перших кроків своєї діяльності з'ясувати наскільки сумлінно виконували свої функції окремі посадовці, члени губернського та міського правління Катеринославщини. Задля цього П. Д. Святополк-Мирський звернувся до місцевого поліцеймейстера, зажадавши від нього докладної інформації з цього питання, яка незабаром й була йому представлена [8, с. 229]. Зрештою діяльність П. Д. Святополк-Мирського як керівника губернією, його вагомий внесок у піднесення Катеринославщини було гідно оцінено вищою владою Російської імперії: 6 грудня 1899 р. губернатор отримав орден Анни 1-го ступеня [16, с. 663].

20 квітня 1900 р. П. Д. Святополк-Мирський був звільнений з посади керівника губернії та відкликаний до Петербурга. Але мешканці Катеринослава не забували свого колишнього губернатора, який залишив по собі добру пам'ять. Так, П. Д. Святополк-Мирського було обрано почесним попечителем Катеринославського комерційного училища ім. Миколи II.

Після того як П. Д. Святополк-Мирський залишив Катеринославщину, він був призначений товаришем (заступником) міністра внутрішніх справ. Водночас князь обійняв посади командира Окремого корпусу жандармів та директора Департаменту поліції, а в 1901 р. отримав чин генерал-лейтенанта.

Згодом П. Д. Святополк-Мирський продовжує підійматися службовими сходами. У 1902 р. його призначають на посаду Віленсь-

кого, Ковенського та Гродненського генерал-губернатора. 30 липня 1904 р. отримує звання генерал-ад'ютанта імператора. А 26 серпня того ж року, за наполяганням імператриці-матері Марії Федорівни (до порад якої у перший період свого царювання дослухався Микола II), він очолив Міністерство внутрішніх справ Російської імперії. В історіографії нетривалий період його міністерства отримав назву «епохи довіри» або «весни Святополка-Мирського».

Необхідно зазначити, що саме за князя П. Д. Святополк-Мирського, який хотів попередити розгортання революційної кризи в імперії, відбувається деяка лібералізація політичного режиму. Перш за все князь, бажаючи примирити владу з суспільством, наполягав на необхідності поступок громадській думці. Він вважав, що уряд, який не спирається на громадські сили, завжди буде ізольованим та слабким. 25 серпня 1904 р. на прийомі у Миколи II П. Д. Святополк-Мирський зазначав: «Становище речей так загострилося, що можна вважати уряд у ворожнечі з Росією, необхідне примирення, а то незабаром буде таке становище, що Росія поділиться на піднаглядних та наглядаючих» [6, с. 241]. У вересні 1904 р., виступаючи перед службовцями Міністерства внутрішніх справ, князь наголошував: «Плідність урядової праці ґрунтується на щиро доброзичливому та щиро довірливому ставленні до громадських та станових інституцій і до населення взагалі. Лише за цих умов роботи можна отримати взаємну довіру, без якої неможливо очікувати тривалого успіху у справі устрою держави» [10, с. 25]. Тож у той час П. Д. Святополк-Мирський ініціював діалог з представниками ліберального руху імперії, висунувши пропозицію залучити виборних від земських установ та міських дум до законотворчої роботи, зокрема поповнити за їхній рахунок склад Державної Ради імперії. Восени 1904 р. він дав згоду на проведення в Петербурзі загальноземського з'їзду.

За П. Д. Святополк-Мирського відкрилися і нові можливості перед пресою, яка раніше у своїй діяльності була жорстко обмежена усілякими заборонами. У цей час послабила свій тиск цензура, припиняються репресії проти демократичного друку, з представниками якого князь проводив регулярні зустрічі. Відбувається і часткова амністія – із заслання повертаються земські діячі, з яких було знято заборону на громадську діяльність. 30 жовтня 1904 р. П. Д. Святополк-Мирський прийняв депутацію євреїв, на-

голосивши, що «буде турбуватися про рівноправ'я всіх національностей, які населяють Росію» [1, с. 303].

П. Д. Святополк-Мирський також звертав увагу імператора Миколи II на беззаконня та свавілля, що скрізь панували в країні і які перетворювали законодавство на пусту декларацію, відірвану від реалій життя. Так, під час розмови з царем зазначав: «Хіба в нас тепер законність існує? Що-небудь не сподобається міністру, він біжить до вас і вихоплює височайше повеління, не турбуючись, добре це чи погано... Повинна бути впевненість у кожній людині, що його будь-який губернатор не може взяти і заслати до Сибіру... Треба зменшити свавілля адміністрації» [6, с. 258, 259]. Отже, князь вважав за необхідне застосувати нові методи управління, які б ґрунтувалися виключно на законі, покінчити із самочинством влади. Як згадував один з керівників МВС генерал В. Ф. Джунковський, П. Д. Святополк-Мирський був «переконаним прибічником замирення в царині внутрішньої політики та широкої самодіяльності земства та міст. У його характері була відсутньою владність та прагнення діяти проти революції силою» [5, с. 318].

У листопаді 1904 р. П. Д. Святополк-Мирський виступив з певним проектом реформ. Його програма порушувала питання віротерпимості, розширення кола виборців до органів міського та земського самоврядування та збільшення прав останніх, визнання політичними злочинцями лише терористів, зміну політики стосовно окраїн імперії, розширення прав друку, перегляд положення про посилену охорону, дозвіл робітникам на проведення сходок тощо. Князь вважав за необхідне приділити увагу й покращанню матеріального становища робітників. Так, він пропонував створювати для робітництва ощадні каси та споживчі товариства, вжити заходів для облаштування необхідної кількості квартир та шкіл при заводах та фабриках, забезпечити державне страхування робітників за участю підприємців.

Зазначимо, що формулював свою програму П. Д. Святополк-Мирський дуже обережно, підкреслюючи, що з радикалами він буде боротися, а з опозицією знаходити спільну мову. Зокрема він доводив, що земський конституціоналізм не становить жодної небезпеки для влади, що обмежена участь виборних у законодавчому процесі була вимогою часу. З цього приводу він казав царе-

ві: «Якщо не провести ліберальної реформи, ви все одно отримаєте конституцію, однак набагато більш жорстку, ніж ви думаєте» [6, с. 259]. Разом з тим князь, наближаючись за своїми поглядами до слов'янофілів, залишався переконаним прибічником самодержавства й ідею створення повноцінного парламенту за зразками Заходу категорично відкидав. П. Д. Святополк-Мирський казав про себе, що він друг прогресу та свободи, оскільки вони не суперечать засадам існуючого в Росії державного ладу. Недаремно сучасники звертали увагу на його «традиційну відданість государеві» [6, с. 240].

Тим не менш органи самоврядування імперії, представники земств та міських дум висловлювали захоплення з приводу програми П. Д. Святополк-Мирського. Урядова «весна» – так назвав ліберальний курс нового міністра редактор-видавець газети «Новое время» А. С. Суворін. Представник імператорського ж дому Романових, великий князь Костянтин Костянтинович записував у своєму щоденнику 2 грудня 1904 р.: «У нас мов греблю прорвало, в які-небудь два-три місяці Росію охопила жадання перетворень, про них говорять голосно...» [4, с. 274].

Зрештою саме за ініціативою П. Д. Святополка-Мирського було підготовлено указ Миколи II від 12 грудня 1904 р. «Про заходи щодо вдосконалення державного порядку», який обіцяв проведення деяких реформ, в тому числі декларував поступки у царині віротерпимості, зрівняння селян у правах з іншими станами населення, запровадження державного страхування робітників, послаблення цензури щодо періодичного друку, розширення компетенції органів місцевого самоврядування. Однак основна ідея князя щодо залучення представників громадськості до законотворчої роботи царем була відкинута.

Слід зазначити, що дії П. Д. Святополк-Мирського, зокрема, звільнення ним найбільш одіозних та реакційно налаштованих співробітників МВС, «загравання з лібералами» та з пресою викликали неприховане роздратування консервативних кіл імперії та придворної камарильї [9, с. 47]. Проти нього повели кампанію правомонархічні видання. Міністра відверто критикували К. П. Побєдоносцев, князь В. П. Мещерський та інші впливові діячі режиму. Великий князь Сергій Олександрович (дядько Миколи II) називав його «Святополком Окаянним», і вже наприкінці

1904 р. писав цареві про «жахливий спадок князя Мирського» [7]. Невдоволеним був й імператор, який звинувачував князя в «розхитуванні держави..., що він розпустив друк і провадить свою політику» [6, с. 258].

Усе це свідчило, що звільнення П. Д. Святополк-Мирського з посади міністра було не за горами, хоча проти цього і виступала імператриця Марія Федорівна, яка відверто заявляла: «Якщо зачеплять Мирського, я повертаюся до Копенгагена» [6, с. 250]. Однак зняття з посади князя все ж сталося у зв'язку з відомими подіями 9 січня 1905 р., коли відбувся розстріл військами маніфестації робітників у Петербурзі. Звичайно, міністр внутрішніх справ ніс відповідальність за сотні жертв «кривавої неділі». Разом з тим сам він вважав, що «інакше діяти не міг..., що то був не мирний натовп..., що керівники йшли з погрозами» [6, с. 277].

Так або інакше, коли князь залишив свою посаду, а сталося це 18 січня 1905 р., ліберальна преса Російської імперії не приховувала свого жалю. Газета «Петербургский листок» 21 січня підкреслювала на своїх шпальтах: «Російська преса в особі міністра внутрішніх справ князя Святополк-Мирського, який залишив посаду, втратила одного з освічених співробітників. Князь не побоювався друкованого слова. Воно служило для нього надійним оплотом порядку та законності. Поза гласністю, поза друком колишній міністр не міг діяти. Його нетривалі місяці на посту міністра – доба першого російського вільного слова» [11].

Після звільнення П. Д. Святополк-Мирського з міністерської посади, його протягом деякого часу планували відправити на Кавказ в якості намісника. Але невдоволення до князя у правлячих колах було настільки значним, що той навіть не був призначений (як завжди бувало в цих випадках) членом Державної Ради імперії. Урешті-решт, не отримавши жодного поста та перебуваючи фактично в опалі, П. Д. Святополк-Мирський з родиною в лютому 1905 р. оселився на Харківщині, де в с. Гійовка Валківського повіту мав маєток площею у 800 десятин. Тут він пережив й найбільш гарячі революційні дні 1905 р. 13-14 жовтня його помістя зазнало нападу з боку революційно налаштованих робітників та селян, які вимагали гроші на підтримку загального політичного страйку, погрожуючи у випадку відмови розгромити економію. Зрештою від страйкарів удалося відкупитися, сплативши їм

суму в 100 крб. [14, с. 446]. Згодом на прохання П. Д. Святополк-Мирського, в його маєток було послано сотню козаків.

Звітку про видання Маніфесту 17 жовтня 1905 р. про дарування громадських свобод та скликання в країні законодавчої Думи, князь сприйняв достатньо стримано, побоюючись подальшого розгортання революційних подій. Катерина Святополк-Мирська, висловлюючи фактично думки свого чоловіка, записала тоді у своєму щоденнику: «До добра чи це. Дай бог, щоб зуміли ми скористатися своєю свободою!» [6, с. 288].

Згодом П. Д. Святополк-Мирський виїхав за кордон, де перебував до літа 1906 р. Після повернення на батьківщину, як генерал-ад'ютант почету Миколи II, прагнув добитися аудієнції у імператора, але отримав відмову. Надалі, за словами С. Ю. Вітте, князь вів «світське життя і жодними політичними справами не займався» [2, с. 450]. У 1913 р. влада все ж таки згадала про нього і у зв'язку із святкуванням трьохсотріччя дому Романових П. Д. Святополк-Мирський отримав чин генерала від кавалерії.

Тож зазначимо, що П. Д. Святополк-Мирський беззаперечно був неординарною людиною і помітно виділявся серед консервативно налаштованих верхів тогочасної імперської бюрократії. Практично всі сучасники писали про нього, як про «людину глибоко чесну та порядну», людину «шляхетну» [2, с. 537]. С. Вітте називав його взірцем освіченості, державного розуму і того нового зразка представника влади, що повинен був замінити тип поліцейського адміністратора, який сходив зі сцени [9, с. 48]. За словами ж дружини П. Д. Святополк-Мирського, князь був оптимістом за натурою, «люб'язний, та приязний з усіма і майже завжди веселий», «доброзичливим як в приватному житті, так і в громадській діяльності», простим у спілкуванні з людьми [6, с. 256]. Звертали увагу також і на його «розвинуте відчуття обов'язку та законності». Князь не любляв інтриги вищого петербурзького світу та не був майстром довгих промов.

Разом з тим слід вказати, що П. Д. Святополк-Мирський, людина з достатньо м'яким характером, був не здатний до жорсткої політичної боротьби (можливо і через своє погане здоров'я), а отже не відзначався рішучістю та наполегливістю у відстоюванні своєї політичної програми. Не вистачало у нього й адміністративного, бюрократичного досвіду. Все це давало привід його опонентам

значати, що Святополк-Мирський був «занадто слабким для посади міністра внутрішніх справ», людиною безвольною, що він піддавався усіляким впливам, і перш за все з боку голови Комітету Міністрів С. Ю. Вітте [9, с. 48]. Можна вказати й на непослідовність дій П. Д. Святополк-Мирського на посаді міністра внутрішніх справ.

Водночас слід вказати, що державна діяльність П. Д. Святополк-Мирського була високо оцінена тогочасною владою. Він був нагороджений багатьма орденами Російської імперії та іноземних держав. Князь мав ордени Анни 4-го, 3-го, 2-го та 1-го ступеня, орден Св. Володимира 4-го, 3-го та 2-го ступеня, орден Станіслава 2-го та 1-го ступеня, а також хрест французького ордену Почесного Легіону, турецький орден Меджідьє 1-го ступеня і сербський орден Такова 1-го ступеня [16, с. 663].

Помер П. Д. Святополк-Мирський 16 травня 1914 р. у Петербурзі, де і був похований. Його дружина пережила князя на 12 років і померла в еміграції у Парижі 22 квітня 1926 р.

Певний інтерес становить і доля дітей князя П. Д. Святополк-Мирського. Зокрема, його старший син Дмитро під час Першої світової війни був капітаном лейб-гвардії 4-го стрілецького Імператорської Фамілії полку [3, с. 434]. У роки громадянської війни він командував ротою в Добровольчій армії генерала Денікіна. Воював на Півдні України. На початку 1920 р. Дмитро емігрував до Югославії, потім – до Великої Британії, де викладав у Лондонському університеті [3, с. 434]. У 1931 р. він долучився до лав Комуністичної партії Британії. У 1932 р. Дмитро повернувся на батьківщину, але невдовзі був репресований. Помер він у січні 1939 р. у таборі під Магаданом. Доля другого сина П. Д. Святополк-Мирського – Олексія, а також рік його смерті невідомі. Старша донька князя Софія (у шлюбі Похитонова) у 1920 р. виїхала за кордон. Але згодом, як і її брат, повернулася до СРСР. Померла вона у Москві не раніше 1964 р. Молодша донька Ольга після революції 1917 р. жила в еміграції.

Зрештою не підлягає сумніву, що за часів пізньої імперії фігура П. Д. Святополк-Мирського помітно виділялася на одноманітному тлі консервативно налаштованої царської бюрократії. Князь бачив необхідність радикальних змін в управлінні державою, у становищі основних груп населення. Разом з тим, перебуваючи

в полоні ідеї щодо можливості поєднання царського самодержавства з реаліями нового часу, він так і не зміг усвідомити весь зміст подій, які тоді переживала країна, фактично став заручником революційної ситуації початку ХХ ст.

Бібліографічні посилання

1. *Богданович А. В.* Три последних самодержца : дневник / А. В. Богданович. – М., 1990.
2. *Витте С. Ю.* Избранные воспоминания, 1849–1911 / С. Ю. Витте. – М., 1991.
3. *Волков С. В.* Офицеры российской гвардии: Опыт мартиролога / С. В. Волков. – М., 2002.
4. *Вострышев М. И.* Августейшее семейство. Россия глазами великого князя Константина Константиновича / М. И. Вострышев. – М., 2001.
5. *Джунковский В. Ф.* Воспоминания / В. Ф. Джунковский : в 2 т. – М., 1997. – Т. 2.
6. Дневники. Екатерины Алексеевны Святополк-Мирской за 1904–1905 гг. // Истор. записки. – М., 1965. – Т. 77. – С. 241–288.
7. Из воспоминаний А. В. Ивановского // Исторический архив. – 2006. – № 5. – С. 110–116.
8. Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д., 2006.
9. *Коковцов В. Н.* Из моего прошлого. Воспоминания 1903–1919 гг. / В. Н. Коковцов : в 2 т. – Париж, 1933. – Т. 1.
10. *Папулов К. Л.* Так делами правящих подготовилась и воспитывалась революция / К. Л. Папулов // История Петербурга. – 2006. – № 3. – С. 25–31.
11. Петербургский листок. – 1905. – 21 янв.
12. Постановление Екатеринославского губернского земского собрания. XXXIII сессия. 1898г. – Екатеринослав, 1899.
13. Постановление Екатеринославского губернского земского собрания. XXXIV сессия. 1899г. – Екатеринослав, 1900.
14. Революция 1905–1907 гг. в России. Док. и матер. / под ред. Л. М. Иванова (отв. ред). – М. ; Л., 1955. – Ч. II.
15. *Черменский Е. Д.* Буржуазия и царизм в первой русской революции / Е. Д. Черменский. – М., 1970.
16. *Шилов Д. Н.* Государственные деятели Российской империи. 1800–1917 : Библиограф. спр. / Д. Н. Шилов. – СПб., 2002. – С. 661–663.

Надійшла до редколегії 16.11.09